

Оксана Валіон

ВНЕСОК МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті авторка розкриває академічну, науково-видавничу та культурно-освітню діяльність Михайла Грушевського у контексті національно-культурного відродження українського народу на рубежі ХІХ–ХХ ст. Простежує втілення в практичну площину соборницької ідеології вченого.

Ключові слова: національно-культурне відродження, М. Грушевський, національна самосвідомість, національна ідея, соборність, Наукове товариство ім. Шевченка, Українське наукове товариство.

Серед когорти подвижників національного відродження України кінця ХІХ – початку ХХ століть, творча спадщина яких набуває сьогодні не тільки пізнавального, а й головним чином практичного значення, є постать Михайла Сергійовича Грушевського. Оцінюючи заслуги вченого для національної справи, відомий український історик, учень та сучасник дяча, В. Герасимчук писав, що “... головною і не затертою часом заслугою є те, що він видвигнув на перший план ідейний чинник духовно-культурного поглиблення нашого народного ества через піднесення наукою національної свідомості і національної культури ...” [1, с. 2]. Така характеристика цілком відповідала людині, мета, зміст життя і щастя якої полягало в тому, щоб послужити національному українському відродженню.

Налагодження та зміцнення контактів між східно- та західноукраїнськими землями, виховання нового національно свідомого покоління української інтелігенції, надання потужного імпульсу розвитку національної науки, культури та освіти шляхом піднесення національної самосвідомості українського народу М. Грушевський вважав своїми першочерговими завданнями, на реалізацію яких була спрямована різнобічна діяльність вченого. У цьому контексті вивчення досвіду академічної, наукової, видавничої та культурно-освітньої діяльності історика визначається вагомою практичною цінністю і наявністю широких можливостей його використання на сучасному етапі національного відродження України.

Галицьке двадцятиліття життєдіяльності М. Грушевського викликало і продовжує викликати науковий інтерес у багатьох дослідників. Багатогранну діяльність видатного історика розглядав його учень і послідовник І. Крип’якевич, який після смерті вченого підготував життєписний нарис “Михайло Грушевський. Життя і діяльність” [2]. Перу вченого належить також праця “Історично-філософічна секція НТШ під керівництвом М. Грушевського у 1894–1913 роках” [3]. Культурно-освітня діяльність М. Грушевського в Галичині певною мірою висвітлена у працях Л. Ясінчука [4] та О. Терлецького [5]. Підвищений інтерес до багатогранної діяльності М. Грушевського в галицький період проявив відомий грушевськознавець Любомир Винар [6, 7, 8, 9], який називає вченого символом всеукраїнського національного єднання в єдиному національно-державному і національно-культурному організмі. Останнім часом помітно зростає увага до дослідження наукової діяльності М. Грушевського. З огляду на сформульовану тему варто відзначити праці наступних дослідників: О. Романіва [10], Я. Дашкевича [11], М. Жулинського [12], І. Дзюби [13], Л. Зашкільняка [14], В. Савенка [15]. Академічну й наукову діяльність М. Грушевського в галицьку добу розглядають українські науковці Ю. Шаповал та І. Верба в узагальнюючому біографічному нарисі “Михайло Грушевський” [16].

Джерельною базою дослідження послужили автобіографічні роботи М. Грушевського [17, 18, 19, 20], а також наукові, науково-популярні й публіцистичні праці історика, переважна більшість яких міститься в 50-ти томному збірнику творів ученого [21, 22, 23], що виходить у світ завдяки творчій співпраці київських і львівських видавців.

Національне відродження в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. вступило у найвищу стадію свого розвитку, що була характерна поживленням і піднесенням національного руху, поширенням масового національного самоусвідомлення, розвитком усіх галузей культурного життя українців [24, с. 19]. Центр культурно-громадського та наукового життя українства остаточно перемістився до Галичини, яка стала, за словами М. Грушевського, духовним П'ємонттом українського відродження.

Визначаючи місце Галичини в історії загальноукраїнського національного відродження, М. Грушевський писав: “По мірі того, як національний український рух в Галичині набирав силу, із стадії наївного романтизму переходив до вирішення завдань культурного і політичного розвитку народу, літературна і суспільна українська робота, що велась в ній силами місцевими і українськими силами Росії, набуває все більше значення для всіх українських земель, і в останніх десятиріччях XIX ст. Галичина, не дивлячись на власні тяжкі умови національного та економічного існування, робиться центром українського руху і по відношенню до українських земель Росії відіграє роль культурного арсеналу, де створювались та удосконалювались засоби національного, культурного і політико-суспільного відродження українського народу” [17, с. 8].

Ще під час навчання в Київському університеті (1886–1894 рр.) Михайло Грушевський зблизився з лідерами найважливішого осередку українського громадського життя у Києві в 80-ті – на початку 90-х років Київської Громади – В. Вовком-Карачевським, В. Антоновичем, О. Кониським. У цьому середовищі в 1885–1887 рр. виникли проекти поживлення діяльності галицьких народовців і використання українським рухом тих конституційних прав, які існували в Австро-Угорщині для поширення національної самосвідомості серед українців в Галичині та Наддніпрянщині [14, с. 144].

В російській Україні щораз більше дізнаються про Галичину, про національні та інші відносини в ній та ті можливості для дальшого розвитку українського руху, які вона дає. З Наддніпрянської України до Галичини почали поступати пропозиції про організацію спільної наукової роботи. Ініціатива російських українців, насамперед О. Кониського і професора В. Антоновича, збіглася з прагненням галичан, “речником” яких виступив О. Барвінський, котрий почав активно боротися за втілення цих планів у життя. Під їх керівництвом було вирішено заснувати новий часопис “Правда”, який би став органом єднання двох розділених кордоном частин України і утвердження національної самосвідомості, а також добиватися відкриття кафедри української історії у Львівському університеті і перетворення Товариства ім. Шевченка в наукове [14, с. 144].

Безпосередню участь у реалізації цих проектів взяв М. Грушевський, який вважав українську національну ідею вагомим фактором культурно-духовного розвитку суспільства. В львівській “Правді” молодий дослідник опублікував низку рецензій, в яких окреслив зміст слов'янського питання. Так, у рецензії під назвою “Нова критика неослов'янофілства” 1893 р. М. Грушевський підкреслював, що національний рух “... повинен бути щиро демократичний... подібно до того як ми поважаємо права особистості і гидуємо рабством...” [25, с. 567–568].

Окрім співробітництва із львівською “Правдою” М. Грушевський відгукнувся на пропозицію О. Кониського подати статтю до 1-го тому “Записок НТШ”. Магістрант Грушевський підготував статтю “Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці” під псевдонімом “М. Сергієнко”, котра згодом відкрила 1-й том “Записок НТШ”. Значимо, що вихід у світ даного видання був особливо важливим, оскільки мав продемонструвати наукову спроможність української інтелігенції, а відтак, вирішити справу реформування Товариства ім. Шевченка в наукове.

Ім'я Михайла Грушевського на початку 90-х років набуває популярності в Галичині завдяки публікаціям у галицьких виданнях та, великою мірою, в зв'язку із обранням його у 1894 р. професором новозаснованої кафедри української історії (офіційна назва – кафедра всесвітньої історії із спеціальним оглядом на історію Східної Європи – *О. В.*) у Львівському університеті. Щоправда, спочатку було вирішено, що очолить її відомий український історик В. Антонович. Проте, він відмовився і порекомендував на своє місце Михайла Грушевського [26, с. 9].

Колегія професорів філософського факультету Львівського університету позитивно оцінила кандидатуру М. Грушевського, зазначивши, що він є "... людиною поважної, солідної і чесної вдачі, яка виключно присвячує свій час науковим досліддам" [16, с. 40]. Така характеристика є цілком закономірною, адже вже на 1894 р. М. Грушевський зарекомендував себе як здібний і талановитий учений. Ще у 1891 р. вийшла друком монографія дослідника у 520 сторінок "История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIX века" з оригінальною концепцією міжкнязівських взаємин у складний і маловивчений період історії України. Врешті, однією із найвагоміших праць М. Грушевського була його дисертаційна робота "Барське старство. Историчні нариси (XV–XVIII ст.)", яка побачила світ у вересні 1894 р. (обсягом 498 стор.). Монографія переглядала оцінку ролі Барського старства у колонізаційних рухах і адміністративно-територіальному устрої України XV–XVIII ст. Її високо оцінювали науковий керівник молодого дослідника В. Антонович, а також О. Кониський, К. Михальчук та інші науковці, а сучасні дослідники-грушевськознавці, зокрема, Ю. Шаповал та І. Верба зазначають, що "до сьогодення українська історіографія не має нічого рівного праці вченого 1894 року" [16, с. 42]. Отже, перед від'їздом до Львова М. Грушевський мав вагомні наукові здобутки: 2 ґрунтовні монографії, 2 фундаментальні томи документів (акти Барського старства), десятки статей і рецензій, белетристичних творів та віршів [16, с. 43].

У своїй Автобіографії М. Грушевський з приводу планування кафедри української історії і затвердження його професури у Львівському університеті писав: "Плян сей був прийнятий мною з ентузіазмом супроти того значіння, яке прив'язувано тоді в українських кругах галицькому рухови: в Галичині надіялися створити всеукраїнське культурне огнище, літературне й наукове, працею літератів і учених всеї України, і здобутками його проломити систему проскрипції українського слова й національності в Росії, підняти в ній національний рух і т.д." [17, с. 3–4].

На нашу думку, М. Грушевський погодився виїхати до Львова керуючись, насамперед, ідеями українського відродження. Він розумів, що в Галичині є всі умови для того, щоб створити культурно-науковий осередок відродженського руху, пробудити національну самосвідомість українського народу і поширити їх на всі українські землі. Саме через культурну інтеграцію регіонів діяч прагнув у перспективі об'єднати розшматовану Україну.

Галицьке двадцятиліття життєдіяльності Михайла Грушевського (1894–1914 рр.) – це найплідніший період у житті вченого, позначений найвищим піднесенням його науково-культурницької праці. Впродовж цього часу він мав можливість ефективно втручатися у національно-культурне життя порізнених державним кордоном українських земель.

М. Грушевського називають символом національного відродження кінця XIX – початку XX ст. Справді, в його особі вдало поєднався талант теоретика справи українського національного відродження та його активного учасника. На рубежі століть Михайло Сергійович розробив концепцію українського культурно-духовного відродження, складовими елементами якої були: формування національної самосвідомості, поширення видавничої справи, засвоєння мови, створення національної школи, розвиток літератури та літературного процесу в Україні [27, с. 117–141]. Вважаємо, що М. Грушевський висунув ті складові елементи національного життя, які здатні перетворити народ у новітню націю, чого хотів і домагався діяч. У цьому контексті він писав: "Треба *хотіти* бути нацією, треба в тім напрямку працювати сильно, рушити усі суспільні засоби – перетворити потенціальну енергію етнографічного існування в динаміку національного розвою. Етнографічна

окремішність – це продукт волі, динамічної енергії народу. Треба для того *хотіти*, треба *робити*, треба *дерзати*” [28, с. 122]. Тому процес національно-культурного відродження в творчості та діяльності М. Грушевського розглядаємо як такий, котрий надає динаміки націотворенню. Праці вченого, присвячені національному відродженню [29, 30, 31], пронизані українською національною ідеєю, прагненням до самобутності, окремішності українського народу, випромінюють могутню соборницьку ідеологію.

Озброєний теоретичними постулатами українського відродженського руху, М. Грушевський наприкінці XIX – початку XX ст. виступив одним із головних ініціаторів даного процесу. Доволі складним і різноманітним був вплив історика на українське національне відродження. Не було жодної вагової ділянки українського наукового, культурного та громадсько-політичного життя, в якій М. Грушевський прямо чи опосередковано не брав би участі. “Я кинувся в сю роботу з молодечим завзяттям, не передчуваючи ще тих розчарувань і трудного положення, яке чекало на мене в Галичині” [32, с. 201], – писав він.

Очолити кафедру української історії у Львівському університеті, М. Грушевський розпочав підготовку університетського курсу української історії. У Автобіографії вчений зазначав, що в перших роках його перебування у Львові університетські курси забирали в нього дуже багато часу [17, с. 5].

Виклади молодого професора будувалися за проблемно-хронологічним принципом, починаючи із ранньої історії України до нової доби включно. Учень видатного історика І. Крип’якевич у своїх спогадах писав про те, що “... найціннішим у викладах Грушевського було те, що всі події він оцінював з українського становища; він відкривав не лише для студентів, але й для світу історію України, народ якої, навіть втративши державність, боровся за своє існування, мав власні шляхи історії” [33, с. 324–325].

Спілкувався професор з колегами і студентами, як і читав лекції, виключно українською мовою. М. Грушевський вважав, що в справах самобутності української мови не потрібно йти на жодні компроміси. Національна свідомість митця і рідна мова були достатніми ознаками національної належності.

Відвідування занять професора Грушевського, безперечно, послужило консолідації української молоді у Львівському університеті.

На нашу увагу заслуговує список студентів, які відвідали лекції М. Грушевського “Курс історії Руси XII–XIII в.” у 1897 р.: Д. Домбровський, Ю. Левицький, І. Камінський, І. Карпович, К. Ласійчук, О. Мартинович, В. Мацюк, А. Стрільчик, В. Терлецький, М. Туркевич, П. Патрило, М. Панасюк, М. Будка, І. Малюца, С. Рудницький, С. Томашівський та ін. [34, арк. 197–202]. З лекціями історика “Боротьба за Галичину і Волинь в XIV в.” у 1900 р. ознайомилися М. Артемович, Ф. Бойко, І. Бачинський, Д. Бондаревич, С. Ганущак, Т. Гуль, О. Данилович, С. Дорошенко, П. Кіжик, А. Крушельницький, З. Кузеля, Я. Левицький, І. Савчак, І. Сатурський, В. Терещук, П. Решетило, О. Тупа, О. Чайковський, Д. Бігун, І. Худик, І. Торонтський [34, арк. 217–222].

Виховання національно свідомої інтелігенції було особливо важливим аспектом у завданнях українського національного відродження, які реалізовував М. Грушевський упродовж галицького двадцятиліття. До приїзду вченого до Львова у Наддністрянщині практично ніхто не займався підготовкою наукових кадрів українських істориків. Через історичний семінар у Львівському університеті та Наукове товариство ім. Шевченка (далі – НТШ) Михайло Грушевський створив наукову школу, яка виконувала освітню і дослідницьку функції, готувала викладачів та істориків-фахівців [16, с. 51] і “... за порівняно короткий час під науковим керівництвом її засновника заклала міцні підвалини під українську наукову національну історіографію” [9, с. 63]. Серед її представників знаходимо М. Кордубу, С. Томашівського, Д. Коренця, В. Герасимчука, С. Рудницького, І. Джиджору, О. Терлецького, Б. Барвінського, І. Кривецького, І. Крип’якевича, М. Чубатого, Б. Бучинського та інших істориків [9, с. 64]. Ці науковці поділяли головні історіографічні концепції і методологічні засади М. Грушевського.

Важливе значення для формування національної науки як рушійної сили відродження і розвою української нації та, безумовно, для творчого зростання М. Грушевського у галицький період мало Наукове товариство ім. Шевченка. У 1894 р. молодий професор був обраний директором історично-філософської секції, а в наступному році став редактором “Записок НТШ”. На чергових загальних зборах у 1897 р. його обирають головою Товариства, і на цій посаді він перебував аж до 1913 р. За час, коли на чолі Товариства стояв М. Грушевський, воно перетворилося зі скромного товариства на справжню, хоч офіційно не визнану Академію Наук.

Справжнього подиву та захоплення викликає науково-видавнича діяльність М. Грушевського в НТШ. “Народ доперва тоді почуває себе культурно самостійним, коли він може головніші свої потреби задовільнити в своїй літературі, – зазначав історик, – лише розвоєм наукової літератури, сього верха культурного розвою в рідній мові, кінчається для суспільности залежність від чужої культури” [35, с. 67].

Перебравши редакторство “Записок НТШ”, М. Грушевський перевів їх на періодичну основу, збільшивши тираж та обсяг. У 1895 р. вийшло 4 томи, а з 1896 р. вони виходять постійно шість раз у рік (раз у два місяці). До 1897 р. “Записки НТШ” служили органом всіх трьох секцій, а з часу заснування “Збірника математично-природописно-лікарської секції” вони стають органом двох секцій – історично-філософської і філологічної. Журнал містив переважно статті із історії України, філології, історії української філології [36, арк. 6].

Чимало власних праць із різних ділянок українознавства опублікував М. Грушевський в “Записках НТШ”. Серед них варто виділити наступні: “Звенигород галицький, історично-археологічна розвідка” [37, с. 1–28], “Анти” [38], “До питання про розселення в’ятичів” [39, с. 5–9], “Нові конструкції початків слов’янського і українсько-руського життя” [40, с. 5–27], “Вступний виклад давньої історії Руси виголошений у Львівському університеті 30.IV.1894 р.” [41, с. 140–150], “Хронологія подій Галицько-Волинської літописи” [42, с. 1–72], “Чи маємо автентичні грамоти кн. Лева” [43, с. 1–22], “Галицьке боярство XII–XIII в.” [44, с. 1–20], “Кілька київських документів XV–XVI в.” [45, с. 1–18], “Кілька документів з життя Забужської Руси XVI ст.” [46, с. 1–10], “Кілька грамот Володимира Опольського” [47, 1–8], “Опис подільських замків 1491 р.” [48, с. 1–18], “Опис Львівського замку 1495 р.” [49, с. 1–12], “Гетьман Богданко” [50, с. 1–18], “Примітки до історії козаччини” [51, с. 1–14], “Матеріали до історії козацьких рухів 1595 р.” [52, с. 1–30], “Хмельницький і Хмельниччина” [53, с. 1–30], “Шведсько-український союз 1678 р.” [54, 7–20], “Матеріали до історії Коліївщини. Оповідання очевидця про смерть Гонти” [55, с. 94–96] та інші.

Як редактор “Записок НТШ” М. Грушевський головну увагу звертав на мобілізацію творчих сил, залучав до активної співпраці в журналі наддніпрянських науковців, галицьких вчених та молодих учнів-студентів. Це соборництво в науковій праці перенеслося згодом на інші ділянки українського національного життя і допомогло координації і консолідації загальноукраїнських сил у культурній, суспільно-громадській, політичній площинах. Загалом серед співробітників і активних дописувачів “Записок” були: І. Франко, О. Кониський, О. Лотоцький, О. Терлецький, С. Томашівський, З. Кузеля, О. Чайківський, В. Герасимчук, М. Кордуба, І. Крип’якевич, І. Джиджора, О. Сушко, С. Рудницький, В. Гнатюк, Є. Барвінський, К. Студинський, В. Щурат, В. Доманицький, О. Колесса, В. Липинський, І. Созанський, Ф. Вовк, В. Дорошенко та інші відомі дослідники [9, с. 180]. Частина цих співробітників становила історичну школу Грушевського у Львові.

Таким чином, “Записки НТШ” перетворились у найповажніший українознавчий орган, у якому професор Львівського університету став найавторитетнішим автором. До 1914 р. він відредагував 120 томів “Записок”, які створили цілу епоху в розвитку української науки і культури [9, с. 180].

За ініціативою Михайла Грушевського в НТШ почали виходити збірники різних секцій: “Жерела до історії України-Руси”, “Пам’ятки українсько-руської мови і літератури”, “Етнографічний збірник”, “Матеріали до українсько-руської етнології”, “Часопись правнича”, “Студії з поля суспільних наук і статистики”, “Збірник філологічної секції”,

“Українсько-руська бібліотека”, “Українсько-руський архів”, “Матеріали до української бібліографії”, “Збірник математично-природописно-лікарської секції”, “Лікарський збірник”, “Хроніка НТШ” тощо.

Загалом за час головування М. Грушевського Товариство видало 423 томи наукових публікацій з історії, літератури і літературознавства, мовознавства, філософії, археології, етнографії, права, статистики, математичних і природничих дисциплін, медицини, бібліографії та інших академічних наук. Як слушно зазначає Любомир Винар, – “Михайла Грушевського справедливо можна назвати батьком наукового українознавства, який своєю науковою творчістю і академічною організаційною діяльністю безпосередньо впливав на розвиток окремих українознавчих наук” [56, с. 41].

Важливу роль в розвитку української історичної науки займають наукові праці М. Грушевського. Без сумніву, вершиною наукового доробку вченого була “Історія України-Руси”, яку він розпочав у Львові в 1897 р. Це перший фундаментальний огляд історії українського народу з найдавніших часів і до середини XVII ст. Широка джерельна база, використання матеріалів суміжних галузей науки – археології, лінгвістики, соціології, фольклору – дали можливість автору створити багатогранну, далеко неоднозначну концепцію історії українського народу. Навколо багатьох проблем, які порушив М. С. Грушевський, вже в той час, точилися гострі суперечки, відбувалися зіткнення різних поглядів. Проте факт залишається фактом: “Історія України-Руси” – велике надбання української історіографії і своєрідний синтез історичних знань кінця XIX – початку XX століття [57, с. XIX].

Авторська концепція, покладена в основу “Історії України-Руси”, відзначалася оригінальністю мислення і методу дослідження. У першому томі твору історик писав, що його завдання – дати “... образ історичного розвою життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формується те, що ми мислимо тепер під назвою українського народу” [58, с. 1], і зауважив, що для підкреслення “тягlosti й безперервности” українського національного життя та для наголошення зв’язків нового життя з його старими традиціями він вживає назву “Україна-Русь”. Це відповідало його новій історичній схемі, в якій для окреслення ранньої і середньовічної історії вживається визначення “українська держава”, “українські племена” тощо. Цю схему М. Грушевський виробив під час 15-річного дослідження історії української народності і “... по цій схемі, – писав він, – укладаю я свою історію України-Руси” [59, с. 293–304]. Нова наукова концепція, за влучним висловом М. Жулинського, “стала свіжою ідейною кров’ю” в “розчленованому національному організмі ... повинна була оживити змертвілі духовні “відгалуження” історичної пам’яті, які були атрофовані внаслідок систематичного насаджування московсько-династичної схеми східного слов’янства, згідно з якою історія трьох східнослов’янських народів – українців, росіян і білорусів виводилася з єдиного кореня” [12, с. 76–77].

На відміну від пануючої в офіційній російській історіографії схеми розвитку історичного процесу, М.С. Грушевський запропонував інший шлях вирішення питання щодо Київської Русі, як виняткового творіння великоруської державності. По-перше, автор категорично заперечує домагання Московської Русі на частину давньоруської спадщини, спадкоємцем якої, на його думку, є суто “українсько-руська народність”, оскільки вона створила Київську державу. По-друге, він запропонував, насамперед, вивчати історію народу, а не держави, що обумовлюється її підпорядкованою роллю з боку економічних, культурних і національних факторів. І по-третє, визначаючи “... поважанне до... першинства й важної історичної ролі...” великоруської народності, він закликав вивчати історію “... кожної народності (в тому числі української і білоруської) окремо, в її генетичнім преємстві від початків аж до нині” [57, с. XX–XXI].

Ці думки та ідеї вченого і були реалізовані в процесі написання ним “Історії України-Руси”, а також інших як наукових, так і популярних праць. Слід відзначити, що ця схема стала наріжним каменем історичної школи Грушевського, крім того, уточнила періодизацію історії України та збудувала тривалий історичний фундамент для української нації, який мав

вирішальний вплив на українське культурно-наукове і національно-державне відродження української нації в ХХ столітті.

М. Грушевський не закінчив своєї “Історії”, але написав понад 6000 сторінок, на яких виклав своє бачення українського минулого від доісторичної доби і до кінця 50-х років XVII ст. І яке б коло наукових питань він не порушував, істотною домінантою у його роздумах завжди виступала національна ідея, яка, не дивлячись на різні перешкоди, вела українське суспільство до національно-культурного, державного відродження. Свої погляди на наступний період української історії (60-ті рр. XVII – початок ХХ ст.) він виклав на сторінках таких широковідомих популярних праць, як “Очерк истории украинского народа” [60], “Ілюстрована історія України” [61], у багатьох наукових статтях та публіцистичних роботах.

Ідейно-методологічним субстратом “Історії України-Руси” стала праця М. Грушевського “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства” [12, с. 77]. Уже в 1904 р. працю опублікували українською мовою у збірнику “Статті по славяноведению”, який підготувало друге відділення імператорської Академії наук за редакцією акад. В. І. Ламанського [62, арк. 57].

Теоретичні положення, які М. Грушевський висвітлив в історичній схемі, науково обґрунтовували перманентність українського історичного процесу на всій території, що її заселяв український народ. На основі солідного джерельного аналізу він встановив безперервність українського історичного процесу в усі періоди розвитку: в добу ранньої історії, за часів українського середньовіччя з його двома державними формаціями – Київською і Галицько-Волинською державами, які знайшли своє продовження в литовсько-польському періоді, а опісля – в козацько-гетьманській державі XVII – XVIII ст., згодом у національно-культурному відродженні ХІХ ст. й отримали завершення в державній українській формації ХІХ ст. – Українській Народній Республіці. Таким чином, схема вченого охоплювала бездержавні й державні періоди історичного розвитку українського народу [9, с. 32].

Отже, праці Михайла Грушевського встановили наукову метрику історії українського народу, озброївши його наймогутнішою інтелектуальною зброєю – законним історичним правом на власну мову, історію, культуру і державність.

Будучи речником соборності українських земель, послідовним виразником потреб усіх частин підневільної української нації, М. Грушевський постійно дбав про те, щоб “... Україна була одна, Східна і Західна, Наддніпрянська і Наддністрянська, один край і один нарід...” [63, с. 266]. У цьому контексті організація українського наукового життя на сході України особливо турбувала його, але волею історичних обставин склалося так, що наука дуже довго була забороненою сферою українства в Росії (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р. призупинили національно-культурний рух на Наддніпрянщині на кілька десятиліть). Однак на початку ХХ ст. російський самодержавний режим вступив у період чергової глибокої політичної кризи. До влади в бюрократичній верхівці прийшли прихильники поміркованих реформ, що збудило нові надії серед свідомого українства.

Цей поточний момент М. Грушевський прагне повноцінно використати для заснування на Східній Україні паростків культурологічних та наукових структур паралельно з галицьким. У 1907 р. при підтримці групи співробітників журналу “Киевская старина” вчений створює та очолює в Києві Українське наукове товариство, за статутом і структурою подібне до Наукового товариства ім. Шевченка у Львові [65, арк. 1].

Спочатку було утворено три секції: історичну, філологічну та математично-природничу, дещо згодом і інші – медичну, етнографічну (замість комісії), статистично-економічну, археологічну, мистецьку, технічну, підсекцію археологічну. Найбільш представницькою як за складом членів, так і за дослідною, видавничою діяльністю була історична секція, яку очолював М. С. Грушевський. До її складу входили В. Щербина, А. Яковлів, В. Антонович, В. Данилевич, М. Біляшівський, О. Грушевський, О. Левицький, І. Джиджора, Я. Шульгін, В. Науменко та інші відомі дослідники [65, с. 142].

Офіційними органами Товариства були “Записки Українського наукового товариства”, які виходили з 1908 р. і мали характер “... чисто-наукового українського видавництва, якого досі бракувало в Росії” [66, с. 12–13]. В “Записках УНТ” друкувалися розвідки й реферати, прочитані на наукових засіданнях і секціях Товариства; замітки, огляди, критичні статті з різних галузей знання, насамперед з українознавства – української мови, літератури, історії, артистичної творчості, етнографії, археології, географії, права, економіки, статистики та ін. До 1914 р. побачило світ 13 томів “Записок” [65, с. 143].

Окрім “Записок” справою наукового видавництва УНТ займався видаваний з 1907 р. замість “Киевской старины” журнал “Україна” в дещо зміненій програмі: додавши до відділу наукового відділ публіцистичний. Його Грушевський перетворив у 1913 р. в кварталник. Згодом, з’явилися такі видання, як окремі “Збірники” медичної та природничо-технічної (пізніше технічної) секцій, “Український етнографічний збірник” та “Український науковий збірник” [67, с. 180–188].

Українську мову визнали в основі діяльності Товариства. Як зазначає історик В. Масненко, УНТ було практично першою україномовною науковою інституцією на Наддніпрянщині. З точки зору націотворчого процесу впровадження української мови у наукову практику, це вже було чимале досягнення [65, с. 141].

Завдяки організаційному талантові М. Грушевського, до активної співпраці в УНТ було залучено окрім київських науковців, представників інших наукових центрів Східної України (Харкова, Одеси), Галичини, Буковини, а також вчених, які працювали за межами українських земель (у Санкт-Петербурзі, Парижі тощо) [65, с. 142]. Серед співробітників “Записок” знаходимо Я. Шульгіна, О. Левицького, О. Грушевського, В. Щербину, Г. Павлуцького, К. Антоновича, А. Яковлева, В. Доманицького, В. Перетца, М. Біляшівського, Б. Грінченка, О. Черняхівського, Ф. Вовка, В. Липинського та інших відомих науковців. Більшість з них складала історичну школу Грушевського. Можемо погодитись з думкою Л. Винара, що це був “львівсько-київський період” (1907–1914 рр.) історичної школи Грушевського, оскільки пересадження наукової діяльності вченого зі Львова до Києва одночасно сприяло поширенню впливів і діяльності його школи серед придніпрянських дослідників [9, с. 67–68].

Отже, розбудова М. Грушевським наукового і культурного життя на сході України значно розширила коло науковців, що займалися вивченням різних ділянок українства, одночасно закладаючи міцний фундамент для утвердження національної самосвідомості. “Українська нація, – писав історик, – показала слов’янському і західноєвропейському світові свою культурну дозрілість, а НТШ і УНТ виконали своє завдання в творенні культурно-наукової основи, що віддзеркалювала повну культурну незалежність українського народу” [9, с. 47].

Культурно-освітня діяльність М. Грушевського в галицьке двадцятиліття тісно пов’язана з його науковою працею на ниві національного відродження. Сучасні дослідники називають його не тільки “... великим мислителем, а й великим просвітителем свого народу, в якомусь сенсі може – тим “апостолом правди і науки”, якого чекав і провіщав Т. Шевченко” [13, с. 230].

Одним із основних напрямків культурно-освітньої діяльності М. Грушевського була його активна участь у боротьбі галицького суспільства за відкриття українського університету. В умовах, коли польська професура блокувала підготовку українських наукових кадрів та перешкождала тому, щоб вони очолили кафедри, М. Грушевський висунув ідею утворення окремого українського університету. “Десять літ тому назад могли бути сумніви щодо дозрілості сеї справи, – зазначав історик, – щодо можливості створення українськими силами цілого університету. Тепер для таких сумнівів не залишається місця, річ очевидна, що український університет з трьох факультетів може бути сформований без усякої трудности протягом трьох-чотирьох літ ... Справа дозріла і дозрілішою вже не стане...” [68, арк. 5].

Українське студентство підтримало почин щодо відкриття окремого університету, вони неодноразово організували демонстрації в надії вирішення даного питання. З листів М. Грушевського до Ф. Вовка [69, с. 162; 70, с. 166–167] дізнаємося, що професор прагнув реалізації університетського питання через парламентарну та сеймову репрезентацію. Однак делегації, які відсилалися до міністра освіти Гартля у Відні в справі університету, на жаль, особливих успіхів не мали.

Варто зауважити, що сама постановка М. Грушевським питання про утворення українського університету в практичну площину була можливою завдяки тому фундаментові, який заклав учений для розвитку наукової та культурної діяльності в університеті. Її результати проявлялися у випуску наукової літератури, участі в діяльності центральних культурно-освітніх установ, редагуванні наукових видань і, власне, в самій свідомості галицького суспільства, яке впродовж довгої і впертої боротьби за відкриття університету завжди зверталось до свого організатора наукового руху – М. Грушевського. Перемога українства у питанні українського університету, яке не знімалося з порядку денного до 1918 р., була разом з тим моральною перемогою його ідейного натхненника.

Важливе місце в культурно-освітній діяльності М. Грушевського займала розбудова українського шкільництва. Українець-демократ, який базував свою національну роботу насамперед на культурному прогресі та самосвідомості широких народних мас, вважав шкільне питання справою “... забезпечення свого національного існування, удержання в національній цілісності й одности своїх частей і переведення їх із становища етнографічної статистики в динаміку національного розвою й життя” [71, с. 1].

М. Грушевський прагнув спільними зусиллями української інтелігенції за активної підтримки громадськості відродити українську національну школу. Підняти національну самосвідомість та виступити проти шкідливої для українського народу шкільної політики можна було лише завдяки активній організації просвітньої діяльності. “Одиною дорогою до поправи того стану може бути лише закладання приватних шкіл, – писав М. Грушевський. – ... Та дуже несміло й невміло бралася наша суспільність за другий рід шкіл, яких призначене було би вирівняти ту прогалину в нашій народній житю, яку становить брак наших народних і всякого рода середніх шкіл” [72, с. 195]. Учений був переконаний, що тільки шляхом заснування приватних гімназій можна побудувати школу, значною мірою вільну від посягань галицьких шкільних властей, залучити до праці найкращих українських педагогів, забезпечити новий напрямок виховання.

Таким чином, у 1908–1914 рр. у Галичині зусиллями української інтелігенції за підтримки громадськості було здійснено широкомасштабну кампанію організації приватних навчальних закладів різних типів: гімназій, учительських семінарій, початкових шкіл, що мало велике значення для розбудови національного життя українців.

Великі надії він покладав на середньошкільне вчительство, яке від 1860-х років відіграло важливу роль у національно-культурному житті українського народу. Цей прошарок суспільства становив ядро галицької інтелігенції, основним завданням якої, на думку історика, було – вчити народ. Саме з таких міркувань М. Грушевський у 1908 р. очолив Учительську Громаду – товариство українських педагогів середніх і вищих шкіл, мета якого полягала в тому, щоб “... згуртувати і організувати українські сили шкіл вищих, та силами їх і всіх, інтересованих розвоєм української школи вяснити сучасне становище середніх і вищих шкіл української території ... та працювати для націоналізації школи середньої і вищої так само як і нижчої” [5, с. 9–10]. До Товариства увійшли такі відомі діячі української культури: Ю. Стефанович, С. Юрик, К. Студинський, С. Томашівський, В. Щурат та ін. Усього Учительська Громада нараховувала 296 осіб.

У 1909 р. були створені філії Учительської Громади в Бережанах, Коломиї, Тернополі, Перемишлі, Станиславові, в 1910 р. – у Стрию, Сокалі й Рогатині. До 1914 р. Товариство нараховувало 11 філій.

Чимало уваги приділяла Учительська Громада навчанню в школах української мови й письменства. У 1909 р. за підписом голови М. Грушевського та секретаря І. Раковського

видано “Меморіал Головного Виділу Товариства “Учительська Громада” у Львові, внесений до Галицького Союму у справі утравкізму” [73, с. 10–16]. У документі докладно проаналізовано мовне питання в школах і спеціальних гімназіях. М. Грушевський як співавтор даного документа, вважав, що в українських школах потрібно навчати української мови, а будь-який утравкізм неприйнятний для шкільного процесу. Школа має бути українською, і лише тоді вона служитиме своєму народові у боротьбі за його національну ідею.

М. Грушевський висловлював сподівання, що вчительство і вся українська громадськість допоможуть розв’язати проблеми, які порушила Учительська Громада. Журнал “Наша школа” – видавничий орган Товариства – виступав своєрідним зв’язковим із народом, постійно писав про виховання моралі в школах, прищеплення учням інтересу до предметів, які викладають, зокрема до давньої історії; про життя учнів, організацію їхнього харчування тощо. Тут аналізували підручники, подавали огляди зарубіжних педагогічних часописів, статистичні дані про кількість учнів у галицьких школах, матеріали про національне виховання в школі, обговорювали український правопис. Серед авторів статей були вчителі-практики, відомі вчені та діячі культури: І. Франко, О. Маковей, І. Раковський, С. Дністровський, Д. Лукіянович, І. Сітницький, О. Тисовський, С. Томашівський, І. Крип’якевич, І. Копач, А. Крушельницький, М. Кордуба та багато інших [74, с. 144–146].

Статті Михайла Грушевського в “Нашій школі” були наскрізь пронизані українською національною ідеєю, випромінюючи конкретне на той час гасло, що актуальне й сьогодні: “В школі наша будучність!” [75, с. 196].

Для об’єднання зусиль у боротьбі за національну школу 4 березня 1910 р. за активної діяльності Учительської Громади, НТШ, Просвіти, Руського Товариства Педагогічного, Дністра засновано Краєвий Шкільний Союз – центральну організацію, що займалася справами національного шкільництва. Його головними завданнями були: створення фондів для утримання українського шкільництва і розвиток його мережі, організація навчальних закладів, заснування при польських школах паралельних українських класів, відкриття нових шкіл, забезпечення українських шкіл національними кадрами, виплати стипендій на підготовку вчителів, різноманітною літературою тощо.

Головою Краєвого Шкільного Союзу, з моменту його створення, обрали М. Грушевського. Союз паралельно до офіційної Краєвої Шкільної Ради, зосереджував у своїх руках усю справу приватної школи, об’єднав діяльність товариств і окремих осіб у цій сфері діяльності. Про результати, яких він досягнув, можна судити з того, що до 1914 р. Союз утримував уже 8 середніх навчальних закладів, у тому числі 6 з правами державних шкіл, матеріально допомагав двом приватним вчительським семінаріям, утримував кілька народних училищ вищого типу [76, с. 20–21].

Очолюючи Учительську Громаду та Краєвий Шкільний Союз, М. Грушевський спричинився до створення організацій, які сферою свого впливу охопили найвіддаленіші куточки Східної Галичини, вирішуючи завдання культурного відродження шляхом організації шкіл, приватних гімназій, училищ, підготовки учительських сил для формування українського народу в єдину структуру з чітко визначеною програмою дій.

Важливу роль у національно-культурному відродженні українського народу в ХХ ст. відіграв “Літературно-Науковий Вістник”, який постав у 1898 р. у Львові, щоб відродити на Галичині живе українське слово, сформувані уявлення про самостійність українства, розбудувати культуру і духовність українського народу [16, с. 85]. Як редактор “ЛНВ” М. Грушевський прагнув залучати до активної співпраці у виданні галицьких та наддніпрянських дослідників, які публікували там художні й наукові праці українською мовою. Співробітниками “Літературно-Наукового Вістника” львівського періоду були відомі українські інтелектуали: С. Єфремов, О. Кониський, А. Кримський, В. Леонтович, Г. Хоткевич, В. Винниченко, Б. Лепкий, В. Стефаник, М. Черемшина, В. Пачовський, В. Дорошенко, Б. Грінченко, А. Жук, Леся Українка, П. Грабовський та інші [9, с. 183]. Проте найбільше праці в розбудову журналу вклали М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк.

У 1907 р. М. Грушевський перемістив видання “ЛНВ” до Києва, щоб “пересадити” ідею соборності на “родючий велико-український ґрунт, щоб із слова сталася вона ділом” [9, с. 84]. Спочатку редагуванням “Вістника” у Києві займалися І. Джиджора та І. Кривецький, а згодом – Ю. Тищенко.

Важливе значення для культурно-духовного відродження української нації мало й те, що М. Грушевський у 1907 р. переніс зі Львова у російську Україну діяльність “Українсько-руської видавничої спілки”. Вирішальним чинником, що вплинув на напрямок таких дій галицького професора, була ідея української соборності.

Окрім “Літературно-Наукового Вістника” свої наукові, публіцистичні та науково-популярні нариси й розвідки вчений публікував на сторінках таких видань як “Рада”, “Село”, “Засів”, “Украинский вестник”, “Украинская жизнь” та інших. Вони відіграли націотворчу роль у процесі культурно-духовного поступу українців на переломі століть.

Таким чином, внесок М. Грушевського у справу українського національно-культурного відродження є надзвичайно вагомим. Історик усе життя присвятив служінню українському народові, боровся за українську національну ідею, в численних працях доводив самотність української нації. Основним лейтмотивом його наукових розвідок про минуле українського народу та спостережень над сучасним життям був наступний вислів: “Пам’ятаймо – ми репрезентуємо великий народ, і повинні репрезентувати його гідно, достойно” [56, с. 43]. Очевидно, левову частку відповідальності за життя свого народу, його майбутнє Михайло Грушевський покладав особисто на себе. Саме такі високі цілі додавали енергії й наснаги, віри у власні сили та могутній потенціал свого народу. На рубежі ХІХ–ХХ ст. М. Грушевський став символом всеукраїнського єднання, творцем концепції національної історії, головним ідеологом українського відродженського руху, неперевершеним координатором академічного, наукового та культурно-освітнього життя українства. Багатогранна діяльність Великого Українця відіграла вагомую роль у створенні передумов соборності та державності України.

Список використаних джерел

1. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України / В. Герасимчук // Записки НТШ. – 1922. – Т. 133. – С. 1–26.
2. Крип’якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність / І. Крип’якевич. – Львів, 1935. – 63 с.
3. Крип’якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом М. Грушевського у 1894–1913 роках / І. Крип’якевич // Вісник Академії Наук України. – 1992. – № 5. – С. 70–86.
4. Ясинчук Л. 50 літ Рідної Школи (1881–1931) / Л. Ясинчук. – Львів, 1931. – 267 с.
5. Терлецький О. Історія Учительської Громади (1908–1933) / О. Терлецький // Двадцятьчотириліття товариства Учительська Громада: Ювілейний науковий збірник. – Львів, 1935. – С. 5–21.
6. Винар Л. Галицька доба життя і діяльності Михайла Грушевського / Л. Винар // Український історик. – 1967. – № 1–2. – С. 5–22.
7. Винар Л. Михайло Грушевський як голова Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка / Л. Винар // Український історик. – 1969. – № 1–3. – С. 5–46.
8. Винар Л. Найвідатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1936) / Л. Винар. – Нью-Йорк: Сучасність, 1985. – 120 с.
9. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали / Л. Винар. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 304 с.
10. Романів О. Михайло Грушевський і його роль у становленні української національної науки / О. Романів // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1994. – С. 80–92.
11. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки / Я. Дашкевич // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1994. – С. 93–102.
12. Жулинський М. Михайло Грушевський: до проблеми створення концепції національної культури України / М. Жулинський // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1994. – С. 73–80.
13. Дзюба І. Михайло Грушевський – провідний будівничий української культури / І. Дзюба // Український історик. Ювілейне видання / Під загальною редакцією Л. Винара: Українське Історичне Товариство, Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Мюнхен – 1996. – № 4. – С. 228–235.
14. Зашкільняк Я. М. Грушевський і Галичина: (до приїзду до Львова 1894 р.) / Я. Зашкільняк // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференції / За редакцією Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Львівське відділення, 1999. – С. 141–156.
15. Савенко В. М. Грушевський і НТШ / В. Савенко // Українська історична біографістика: забуте й невідоме / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Част. 1. – Тернопіль: Лілея, 2005. – С. 145–154.
16. Шановал Ю., Верба І. Михайло Грушевський / Ю. Шановал, І. Верба. – К., 2005. – 352 с.
17. Грушевський М. Автобіографія / М. Грушевський. – Львів, 1906. – 16 с.
18. Грушевський М. Автобіографія / М. Грушевський. – К., 1926. – 31 с.
19. Грушевський М. Спомини (публікація С. Білокона) / М. Грушевський // Київ. – 1988. – № 9–12. – С. 115–149.
20. Гирич І. Щоденник (1904–1910) / І. Гирич // Київська старовина. – 1995. – №1. – С. 10–30.
21. Грушевський М. С. Твори у 50-ти т. / М. С. Грушевський / Ред. кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.: Голов. ред. П. Сохань. – Львів, 2002. – Т. 1. – Серія: Суспільно-політичні твори (1894–1907). – 592 с.
22. Грушевський М. С. Твори у 50-ти т. / М. С. Грушевський / Ред. кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.: Голов. ред. П. Сохань. – Львів, 2005. – Т. 2. – Серія: Суспільно-політичні твори (1907–1914). – 704 с.
23. Грушевський М. С. Твори у 50-ти т. / М. С. Грушевський / Ред. кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.: Голов. ред.

П. Сохань. – Львів, 2004. – Т. 6. – Серія: Історичні туді та розвідки (1895–1900). – 696 с. 24. *Україна* кризів віки: В 15-ти т. Т. 9: Сарбей В. Національне відродження України / В. Сарбей. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 1998. – 336 с. 25. *Грушевський М.* [Хлопець] *Нова критика неослов'янофільства* / М. Грушевський // *Правда*. – Львів, 1893. – Т. XIX. – С. 564–568. 26. *Барвінський О.* Заснованне катедри історії України в Львівському університеті / О. Барвінський // *Записки НТШ*. – 1925. – Т. 140–143. – С. 1–18. 27. *Валіон О.* Концепція українського культурно-духовного відродження Михайла Грушевського (кін. XIX – поч. XX ст.) / О. Валіон // *Українська історична біографістика: забуте й невідоме* / За заг. ред. проф. М. М. Алексєвіча. – Част. 1. – Тернопіль: Лілея, 2005. – С. 117–144. 28. *Грушевський М.* “Ще про культуру й критику” / М. Грушевський // *ЛНВ*. – 1908. – Т. X. – С. 122. 29. *Грушевський М.* Українсько-руське літературне відродження в історичним розві українсько-руського народу / М. Грушевський // *Грушевський М.С. Твори: у 50-ти т.* / Ред. кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.: Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т.1. Серія: Суспільно-політичні твори (1894–1907). – С. 111–116. 30. *Грушевський М.* На українські теми: “О любви к Отечеству и народной гордости” / М. Грушевський // *ЛНВ*. – 1907. – Т. 37. – С. 111–124. 31. *Грушевський М.* Галичина і Україна / М. Грушевський // *Грушевський М.С. Твори: у 50-ти т.* / Ред. кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.: Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т.1. Серія: Суспільно-політичні твори (1894–1907). – С. 376–385. 32. *Грушевський М.* Автобіографія, 1906 р. / М. Грушевський // *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського*. – К.: Веселка, 1992. – С. 197–213. 33. *Крип'якевич Р.* Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування і мемуарів) / Р. Крип'якевич // *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського*. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1994. – С. 324–329. 34. *Протоколи засідань викладачів університету (Чернетки); теми рефератів та списки студентів-слухачів проф. Грушевського М. С.* – ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 85 “а”, арк. 197–222. 35. *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський – творець концепції української національної науки / Я. Дашкевич // *Наукове Товариство ім. Шевченка і українське національне відродження: Доповіді, повідомлення, матеріали першої наукової секції НТШ*. – Львів, 1992. – С. 65–71. 36. *Zeit* про діяльність Наукового товариства ім. Шевченка, складений Грушевським М., 1897 р. – ЦДІА України у м. Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 23, 29 арк. 37. *Грушевський М.* Звенигород галицький. Історична археологічна розвідка / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – 1899. – Т. 31–32. – С. 1–28. 38. *Грушевський М.* Анти / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – 1899. – Т. 31–32. – С. 5. 39. *Грушевський М.* До питання про розселення в'ятчів / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – Т. 98. – Львів, 1910. – С. 5–9. 40. *Грушевський М.* Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – Т. 103. – Львів, 1911. – С. 5–27. 41. *Грушевський М.* Вступний виклад з давньої історії Руси / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – Т. 4. – Львів, 1894. – С. 140–150. 42. *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – 1901. – Т. 41. – С. 1–72. 43. *Грушевський М.* Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – 1910. – Т. 45. – С. 1–22. 44. *Грушевський М.* Галицьке боярство XII–XIII в. / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – Т. 20. – Львів, 1897. – С. 1–20. 45. *Грушевський М.* Кілька київських документів XV–XVI в. / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – 1896. – Т. 11. – С. 1–18. 46. *Грушевський М.* Кілька документів з життя Забузької Руси XVI ст. / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – 1899. – Т. 28. – С. 1–10. 47. *Грушевський М.* Кілька грамот Володимира Опольського / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – 1903. – Т. 51. – С. 1–8. 48. *Грушевський М.* Опис подільських замків 1491 р. / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – Т. 7. – Львів, 1896. – С. 1–18. 49. *Грушевський М.* Опис Львівського замку 1494 р. / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – Т. 12. – Львів, 1896. – С. 1–12. 50. *Грушевський М.* Гетьман Богданко / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – 1897. – Т. 16. – С. 1–18. 51. *Грушевський М.* Примітки до історії козаччини / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – 1898. – Т. 22. – С. 1–14. 52. *Грушевський М.* Матеріали до історії козацьких рухів 1595 р. / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – 1899. – Т. 31–32. – С. 1–30. 53. *Грушевський М.* Хмельницький і Хмельниччина / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – 1898. – Т. 23–24. – С. 1–30. 54. *Грушевський М.* Шведсько-український союз 1708 р. / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – 1909. – Т. 92. – С. 7–20. 55. *Грушевський М.* Матеріали до історії Коліївщини. Оповідання очевидця про смерть Гонти / М. Грушевський // *Записки НТШ*. – 1907. – Т. 79. – С. 94–96. 56. *Винар Л.* Вступ до науки грушевськознавства / Л. Винар // *Український історик*. – 1996. – № 1–4 (128–131). – С. 11–78. 57. *Смолій В., Сохань П.* Видатний історик України / В. Смолій, П. Сохань // *Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1.* – К.: Наукова думка, 1991. – С. VIII–XXXIX. 58. *Грушевський М.* Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1991. – 648 с. 59. *Грушевський М.* Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // *Статті по славянознавству*. – СпГб, 1904. – С. 293–304. 60. *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа / М. Грушевський. – К.: Лыбидь, 1991. – 397 с. 61. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1990. – 524 с. 62. *Протоколи засідань історико-філософської секції товариства, 1899 р.* – ЦДІА України у м. Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 42, арк. 23, 53–57. 63. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського*. – К.: Веселка, 1992. – 551 с. 64. *Статут Товариства у Києві та проект зміни статуту Товариства у Львові.* Пояснювальна записка про причини зміни статуту Товариства у Львові (1906–1913). – ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 80, арк. 1–4. 65. *Масненко В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.) / В. Масненко. – Київ – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с. 66. *Грушевський М.* Українське наукове товариство і його наукове видавництво / М. Грушевський // *Записки УНТ*. – 1908. – Кн. 1. – С. 3–15. 67. *Грушевський М.* Українське наукове товариство в Києві та історична секція при Всеукраїнській Академії наук в рр. 1914–1923 / М. Грушевський // *Україна*. – К., 1924. – Кн. 4. – С. 180–188. 68. *Статті Грушевського М.* про створення українського університету у Львові, стан університетів на Україні та інші питання. Рукописи. – ЦДІА України у м. Львові, ф. 401, оп. 1, спр. 44, 65 арк. 69. *Лист М. Грушевського до Ф. Вовка від 22 лютого 1902 р.* // *Листування Михайла Грушевського. І.І.* – [Упор.: Р. Майборода, В. Наулко, Т. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар]. – Київ – Нью-Йорк: УІТ, 2001. – С. 162. 70. *Лист М. Грушевського до Ф. Вовка від 8 вересня 1902 р.* // *Листування Михайла Грушевського. І.І.* – [Упор.: Р. Майборода, В. Наулко, Т. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар]. – Київ – Нью-Йорк: УІТ, 2001. – С. 166–167. 71. *Грушевський М.* Наша школа / М. Грушевський // *Наша школа*. – Львів, 1909. – Кн. I–II. – С. 1–5. 72. *Грушевський М.* Українські приватні гімназії / М. Грушевський // *Календар “Просвіти” за 1911 р.* – Львів, 1910. – С. 195–207. 73. *Меморіал Учительської Громади* // *Наша школа*. – 1909. – Кн. III. – С. 10–16. 74. *З товариства Учительської Громади* // *Наша школа*. – 1914. – Кн. II–III. – С. 144–146. 75. *Грушевський М.* Українські приватні гімназії / М. Грушевський // *Календар “Просвіти” за 1911 р.* – Львів, 1910. – С. 195–207. 76. *Белоусенко А. (Лотоцький О.)* На общественном посту (М. С. Грушевский как общественный деятель) / А. Белоусенко // *Украинская жизнь*. – 1916. – № 12. – С. 17–29.

Оксана Валион

**ВКЛАД МИХАИЛА ГРУШЕВСКОГО В НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ ВОЗРОЖДЕНИЕ
УКРАИНСКОГО НАРОДА В КОНЦЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX ВВ.**

В статье автор раскрывает академическую, научно-издательскую и культурно-образовательную деятельность Михаила Грушевского в контексте национально-культурного возрождения украинского народа на рубеже XIX–XX вв. Прослеживает воплощение в практическую сферу соборнической идеологии ученого.

Ключевые слова: национально-культурное возрождение, М. Грушевский, национальное самосознание, национальная идея, соборность, Научное общество им. Шевченка, Украинское научное общество.

Oksana Valion

**PAYMENT OF MYKHAILO GRUSHEVSKY'S IN NACIONAL AND CULTURAL REBIRTH
UKRAINIAN PEOPLE SECOND HALF OF THE XIX – IN BEGINNING OF XX TH CENTURY**

In the article the author exposes academic, scientifically-publishing and cultural-education activity of Mykhajlo Grushevsky's in the context of the national and cultural rebirth of the Ukrainian people on the border of XIX–XX th century. Traces embodiment in the practical plane of conciliarism ideology of scientist.

Key words: national and cultural rebirth, M. Hrushhevskiyi, national consciousness, national idea, conciliarism, the Shevchenko Scientific Society, the Ukrainian Scientific Society.